

شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش

مرتضی محمدی استانی^۱

مظفر چشمه سهرابی^۲

احمد شعبانی^۳

عاصفه عاصمی^۴

سید مهدی طاهری^۵

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۰/۰۷

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۱۴

چکیده

هدف: هدف پژوهش حاضر شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی برای توصیف آن‌ها از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش بود.

روش‌شناسی: این پژوهش، از لحاظ نوع، توسعه‌ای-کاربردی است که با روش تحلیل محتوا انجام شد. با استفاده از روش اسنادی و فن دلفی، ویژگی‌های (داده‌های) نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی استخراج و تنظیم گردید. نمونه آماری شامل ۱۴ متخصص و صاحب‌نظر در حوزه‌های نسخه‌پژوهی و سازماندهی اطلاعات و دانش بود که با روش نمونه‌گیری هدفدار انتخاب شد. از پرسشنامه جهت شناسایی ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی استفاده شد.

یافته‌ها: نتایج نشان داد که برای توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی، ۱۹ ویژگی اصلی و ۲۲۴ ویژگی فرعی نیاز هست. ویژگی‌های اصلی عبارت‌اند از: عنوان، نویسنده، نوع نسخه، اصالت، رده‌بندی، شناسگر، موجودی، شرایط دسترسی، حفاظت، ساختار محتوا، استنساخ، موضوع، تصحیح، حقوق نسخه، زبان، اشیاء مرتبط، اجازه (گواهی نقل)، مشخصات ظاهری، و یادداشت.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش حاضر می‌تواند در جهت ایجاد یک پروفایل کاربردی فراداده‌ای جهت توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی به‌ویژه در محیط الکترونیکی به‌کار رود. همچنین نقاط دسترسی مناسبی برای بهبود دسترسی‌پذیری به این منابع ارزشمند برای پژوهشگران فراهم می‌کند که به پیروی از آن، توسعه مطالعات نسخه‌پژوهی و افزایش تولیدات علمی مربوطه را به دنبال خواهد داشت.

کلیدواژه: نسخ خطی، ویژگی، بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی، توصیف و سازماندهی اطلاعات، نسخه‌شناختی.

۱. دانشجوی دکتری گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه اصفهان (mmohamadiostani@gmail.com)

۲. دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول) (mo.sohrabi@edu.ui.ac.ir)

۳. استاد گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه اصفهان (shabania@edu.ui.ac.ir)

۴. دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه اصفهان (asemi@edu.ui.ac.ir)

۵. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی (taherismster@gmail.com)

بی‌شک نسخ خطی به عنوان بخش‌یاز میراث مکتوب گذشتگان، نقشی بی‌بدیل در شناسایی فرهنگ، تمدن و علوم گذشتگان دارد و همیشه مورد توجه پژوهشگران علوم مختلف بوده است. هیچ آمار دقیقی از تعداد نسخه‌های موجود در جهان اسلام در دست نیست. در میان کشورهای اسلامی بر اساس پژوهش‌های صورت گرفته، ترکیه و ایران دارای بیشترین تعداد نسخ خطی هستند (افضلی، ۱۳۸۷) و بیش از نیمی از نسخ خطی اسلامی در پنج کشور ترکیه، ایران، هند، مصر و عراق قرار دارند (کسائی، ۱۳۸۳). نسخ خطی فارسی و فهارس آن‌ها علاوه بر ایران در کتابخانه‌های بسیاری از کشورها و مناطق جغرافیاییاز جمله شبه‌قاره هند (خلیلی^۱، ۲۰۰۳)، پاکستان (آمن و شفیق^۲، ۲۰۰۹)، ترکیه (حسن‌زاده نیری^۳، ۲۰۱۷)، روسیه (متقی، ۱۳۹۵)، کشورهای حوزه بالکان (کاراهالیویچ^۴، ۲۰۱۷) و حتی ایالات متحده آمریکا (گاسک^۵، ۲۰۰۴) نیز وجود دارد.

از زمانی که فرهنگ اسلامی- ایرانی در قرن سوم هجری شکل گرفت، سازماندهی منابع و نسخ رواج یافت، اما شیوه نوین توصیف نسخ خطی بعد از انتشار قواعد فهرست‌نویسی نسخ خطی کتابخانه کنگره در سال ۱۹۵۴ میلادی شکل گرفت. این قواعد و استانداردها برای توصیف نسخ خطی عمدتاً متأثر از بافت اطلاعاتی مسیحی- غربی تدوین شده بودند، در حالی که تدوین دستورالعمل‌ها و رهنمودهایی برای توصیف نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی- اسلامی نیاز بود. به عنوان مثال، کتابخانه دانشگاه پرینستون به عنوان یکی از مراکزی که بیشترین نسخ خطی اسلامی را دارد، برای توصیف نسخ خطی تنها ۱۸ الی ۱۹ ویژگی را در پیشینه‌های کتابشناختی نمایش می‌دهد که نشان از شناخت سطحی نسبت به نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی- اسلامی دارد.

فهرست‌نگاران اسلامی برای توصیف نسخ خطی شیوه‌ای سنتی را در پیش گرفتند که فهرست‌ها در دو بخش کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی ارائه می‌شدند. این فهرست‌ها، تفاوت‌های چه در محتوا و چه در میزان ارائه اطلاعات دارند که پژوهش‌های عمرانی (۱۳۸۵)، عظیمی و نازی (۱۳۹۰)، و غالی نصر^۶ (۲۰۰۹) به این امر اذعان داشته‌اند. نتیجه این تفاوت‌ها، عدم یکدستی پیشینه‌ها است. عواملی از قبیل عدم تحصیلات دانشگاهی، ماهیت پژوهشی نسخ خطی (عظیمی و نازی، ۱۳۹۰)، عدم ابزارهای مستندسازی نام‌ها و موضوعات (مطلبی، ۱۳۹۲)، عدم قواعد و استاندارد واحد (نازی و قاسم‌پور، ۱۳۹۰)، و وجود تاریخ‌های متفاوت در نسخ (نبوی، فدایی و نقشینه، ۱۳۹۳) موجب عدم یکدستی و یکپارچگی توصیف نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی- اسلامی گردیده است. یکدستی و یکپارچگی اطلاعات مندرج در پیشینه‌ها نقش مؤثری در بازیابی و شناخت بهینه کاربران خواهد داشت.

-
1. Khalidi
 2. Amen & Shafique
 3. Hassanzadeh Niri
 4. Karahalilovic
 5. Gacek
 6. Ghali Nasr

با توجه به نفوذ و گسترش فناوری‌های نوین اطلاعاتی و حرکت کتابخانه‌ها به سمت دیجیتالی‌سازی منابع، و لزوم ایجاد ساز و کارهای مرتبط با محیط اطلاعاتی جدید، طرح‌هایی در این زمینه نظیر طرح رمزگذاری متن^۱ برای رمزگذاری متون الکترونیکی به فرمت ماشین‌خوان‌منتشر شد (اید و اسپربرگ مک کوین^۲، ۱۹۹۵) که بخشی از آن برای کدگذاری نسخه‌های خطی وجود داشت که ویژگی‌های آن مورد استفاده و تأیید بسیاری از پایگاه‌های نسخ خطی (البانی^۳ و دیگران، ۲۰۰۹؛ دی^۴، ۲۰۱۰) قرار گرفت. همچنین برخی از عناصر استانداردهای فراداده‌ای نظیر مادس^۵، متس^۶ و هسته دوبلین^۷ برای توصیف و سازماندهی نسخ خطی در محیط وب مورد استفاده قرار گرفت (عربگری، ۱۳۹۶). این موارد نشانگر عدم شناسایی جامع ویژگی‌های نسخ خطی و همچنین عدم انسجام در بیان و استفاده از آنها در توصیف نسخ خطی از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش است.

با توجه به وجود قواعد و استانداردهایی که در سطح جهان برای سازماندهی منابع اطلاعاتی به طور عام و نسخ‌های خطی به طور خاص طراحی و تدوین شده، اما هنوز طرح یا سازوکار مشخصی که نیازهای خاص نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی را آورده سازد، وجود ندارد. نسخ خطی ایرانی-اسلامی دارای ویژگی‌های خاص خود است که این نسخ را با نسخ خطی قرون وسطی و غربی متمایز می‌کند و بیشتر استانداردها و قواعد موجود نیز بر ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی مسیحی-غربی متمرکز است. ویژگی‌هایی نظیر اجازات، مقابله و بلاغ، تصحیح در نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی گستردگی بیشتر دارد. سنت حاشیه‌نویسی نیز به ویژه در قرون ۱۰ و ۱۱ قمری بسیار متداول بوده که در نسخ خطی غربی کمتر مشاهده می‌شود. از ویژگی‌های مهم نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی، کارهای هنری و تزئینی در نسخ است که توصیف این موارد در جهت شناسایی آنها حائز اهمیت است. از این رو، ضروری است نسبت به شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی در جهت توصیف بهتر و کامل آنها اقدام گردد. لذا، هدف اصلی پژوهش حاضر بازنمایی کامل ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی به منظور توصیف کامل و جامع برای درک و شناخت بیشتر آنها از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش است. در راستای تحقق این هدف، اهداف دیگری نظیر یکدستی و انسجام در توصیف و سازماندهی نسخ خطی به ویژه در محیط اطلاعاتی جدید و لزوم توجه به ویژگی‌های این محیط و همچنین افزایش نقاط دسترسی و در نتیجه یافت پذیری و دسترس پذیری بیشتر آنها برای پژوهشگران مدنظر قرار گرفت.

-
1. Text Encoding Initiative (TEI)
 2. Ide and Sperberg Mc-Queen
 3. El Banny
 4. Day
 5. Metadata Object Description Schema (MODS)
 6. Metadata Encoding and Transmission Standard (METS)
 7. Dublin Core

پژوهش‌های زیادی در ارتباط با توصیف و سازماندهی نسخ خطی و دست‌نوشته‌های قدیمی غربی انجام شده است. پژوهش‌هایی نظیر جوردانوس^۱ (۲۰۱۲) و سندرسون^۲ و همکاران (۲۰۱۱) برای دسترس‌پذیری و توصیف خودکار نسخ خطی با روش‌های پیوندی به طور خودکار فراداده‌های مرتبط با نسخه‌شناختی اسناد را استخراج می‌کند، نشان از بهره‌جویی مناسب از فناوری‌های اطلاعاتی و فراداده در دسترسی و توصیف نسخ خطی دارد. بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته اخیر مبتنی بر طرح رمزگذاری متن است. یکی از بهترین نمونه‌های پروژه نسخ خطی در سطح جهان، پروژه منیو اسکریپتوریوم^۳ (اوهلیر^۴، ۲۰۰۸) نیز مبتنی بر همین طرح است. در جهان اسلام نیز چندین پژوهش مبتنی بر این طرح انجام شده که این پژوهش‌ها طرح رمزگذاری متن را برای توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی اسلامی مناسب، اما کافی ندانسته‌اند؛ زیرا برای هدف دیگری طراحی شده و تمام ویژگی‌های نسخ خطی اسلامی را پشتیبانی نمی‌کند.

پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه نسخ خطی فارسی در ایران به دو بخش عمده قابل تقسیم است. بخش اول شامل پژوهش‌هایی نظیر فریدونی و عمادی (۱۳۹۰)، تیمورخانی، اکبری داریان، و کشاورز (۱۳۹۰)، انوار (۱۳۸۹، ۱۳۸۵، ۱۳۸۱)، پیش‌نماز زاده (۱۳۸۱)، و خانی‌پور (۱۳۷۸) است که به تبیین اصول و قواعد توصیف و سازماندهی نسخ خطی و عناصر مهم آن می‌پردازند. این پژوهش‌ها به نوعی با توجه به سبک و نگاه شخصی یا سازمانی به مقوله فهرست‌نگاری تدوین شده‌اند. بیشتر آنها تنها به تبیین عناصر و بایدهای یک فهرست مناسب مبادرت کرده‌اند که به نوعی مبنای کار بیشتر فهرست‌نگاران کنونی است. بیشتر این پژوهش‌ها به توصیف و سازماندهی نسخ خطی در محیط اطلاعاتی جدید و تعیین ویژگی‌های جامع آنها توجهی نداشته‌اند. بخش دوم پژوهش‌ها، ناظر بر به‌کارگیری و تطابق پیشینه‌های نسخ خطی فارسی با استانداردهای توصیفی، محتوایی و فراداده‌ای موجود است. پژوهش‌های عربگری (۱۳۹۶)، نبوی، فدایی و نقشینه (۱۳۹۳)، فخری سعادت (۱۳۹۳)، بنی‌اقبال، وزیرپور کشمیری، و علیزاده‌فرد (۱۳۹۳)، عربگری، کربلا‌آقایی کامران، و رضایی شریف‌آبادی (۱۳۹۲)، غلامحسین‌زاده (۱۳۹۰)، عظیمی و نازی (۱۳۹۰)، خوشبخت و خسروی (۱۳۸۸) و عمرانی (۱۳۸۵) در این بخش هستند.

مرور پیشینه‌ها نشان داد که بیشتر پژوهش‌های حوزه نسخه‌های خطی بر انطباق پیشینه‌های نسخ خطی با استانداردها و همچنین تعیین عناصر مورد نیاز برای توصیف نسخ خطی و ایجاد کاربرگه استاندارد فهرست‌نویسی متمرکز دارد. این امر نشانگر عدم وجود یکدستی در استفاده از استانداردهای محتوایی و فراداده‌ای در توصیف نسخ خطی دارد، زیرا برخی از این فراداده‌ها یا استانداردها تناسب چندانی برای توصیف نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی ندارند. به طور کلی تا به حال پژوهشی در ارتباط با شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی اسلامی صورت نگرفته است و در مواردی برخی مراکز و کتابخانه‌ها

1. Jordanous
2. Sanderson
3. Manu Scriptorium
4. Uhlir

برای خود دستنامه یا شیوه‌نامه‌ای را تدوین کرده‌اند که بیشتر آنها نیز متناسب با محیط اطلاعاتی جدید نیست. اولین گام در این زمینه شناسایی و تعیین ویژگی‌های مورد نیاز برای توصیف نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش با توجه به بافت اطلاعاتی جدید است که هدف پژوهش حاضر نیز در همین راستاست.

روش‌شناسی

روش پژوهش حاضر، تحلیل محتوا بود. این پژوهش از لحاظ نوع، توسعه‌ای-کاربردی بود؛ زیرا در پی تعیین و شناسایی ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی برای توصیف و سازماندهی است. بدین منظور نخست پیش‌نویسی از ویژگی‌های مورد نیاز برای توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی با روش اسنادی استخراج و سپس با استفاده از روش دلفی^۱ و در دو مرحله نسبت به تکمیل آن ویژگی‌ها اقدام گردید.

جامعه آماری متشکل از متخصصان و صاحب‌نظران حوزه‌های نسخه‌پژوهی و سازماندهی اطلاعات و دانش بود. با توجه به دانش و مهارت در حوزه نسخه‌شناختی و فهرست‌نگاری در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی یک سو و تخصص در حوزه فراداده از سوی دیگر، ترکیب اعضای پل متشکل از متخصصان حوزه‌های نسخه‌پژوهی و سازماندهی اطلاعات و دانش بود که تعداد ۱۴ نفر در نظر گرفته شد. روش نمونه‌برداری، نمونه‌گیری هدف‌دار بود. از این رو سعی گردید متخصصان نسخه‌پژوه از مراکز و کتابخانه‌های بزرگ کشور نظیر آستان قدس رضوی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه آیت‌الله مرعشی، کتابخانه آیت‌الله بروجردی، مجمع ذخائر اسلامی، موسسه کتابشناسی شیعه و استادان دانشگاه حضور داشته باشند. به منظور گردآوری داده‌ها، پرسشنامه‌ای طراحی شد. در طراحی ویژگی‌های اولیه نسخ خطی، از عناصر کتاب‌شناختی و نسخه‌شناختی فهرست‌های کتابخانه‌های بزرگ کشور، نظرات فهرست‌نگاران درج شده در منابع اطلاعاتی، فصل چهار قواعد فهرست‌نویسی انگلو امریکن، و عناصر قالب فراداده‌ای مارک ایران بهره‌جویی گردید.

فرآیند گردآوری داده‌ها بدین صورت بود که در مرحله نخست پل دلفی، ویژگی‌های گردآوری شده بر اساس روش اسنادی، در قالب سیاهه و ارسبیه اعضای پل ارسال گردید. ساختار پرسشنامه بدین صورت بود که تعداد ۳۱ ویژگی اصلی و ۲۱۹ ویژگی فرعی با ساختار سلسله‌مراتبی (ویژگی‌های فرعی و فرعی‌تر در سه سطح) قرار داشت. در پرسشنامه مذکور، مناسب بودن و میزان اهمیت ویژگی‌ها در قالب مقیاس لیکرت پنج طیفی ۱ تا ۵ به ترتیب به معنای بسیار کم، کم، متوسط، زیاد، و بسیار زیاد مورد سنجش قرار گرفت. همچنین بخشی برای ذکر ویژگی‌هایی که در پرسشنامه به آنها اشاره نشده است، در نظر گرفته شد. پس از دریافت پاسخنامه، مفید بودن و

1. Documentary method
2. Delphi method

میزان اهمیت ویژگی‌ها به منظور توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. میانگین ۳ و بالاتر برای هر ویژگی به عنوان سطح اتفاق نظر در نظر گرفته شد. برخی از ویژگی‌های اصلی و فرعی (۱۶ ویژگی اصلی و ۲۵ ویژگی فرعی) به علت عدم تناسب، ارزش (میانگین) حداقل، یا هم‌پوشانی با سایر ویژگی‌ها طبق نظر متخصصان و صاحب‌نظران پند حذف و برخی از ویژگی‌ها (۲۹ ویژگی فرعی) جابه‌جا شد. همچنین برخی از ویژگی‌های اصلی و فرعی توسط پنل دلفی پیشنهاد شد که به پرسشنامه اضافه شد (۴ ویژگی اصلی و ۳۰ ویژگی فرعی). در مرحله دوم دلفی پس از اخذ نظرات و اعمال موارد اصلاحی؛ پرسشنامه را به منظور تأیید ویژگی‌های جدید ارسال و نظرات و پیشنهادهای اصلاحی دریافت و اعمال گردید.

یافته‌ها

به منظور رسیدن به هدف پژوهش، پرسشنامه حاصل از پنل دلفی در دو مرحله مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج حاصل از این فرایند، تعیین ۱۹ ویژگی اصلی و ۲۲۴ ویژگی فرعی است. لازم به ذکر است، چون شناسایی و تعیین ویژگی‌ها در اولویت بود، بنابراین ترتیبی برای ذکر ویژگی‌ها در نظر گرفته نشد. ۱۹ ویژگی اصلی عبارتند از:

عنوان، نویسنده، نوع نسخه، اصالت، رده‌بندی، شناسگر، موجودی، شرایط دسترسی، حفاظت، ساختار محتوا، استنساخ، موضوع، تصحیح، حقوق نسخه، زبان، اشیای مرتبط، اجازه، مشخصات ظاهری و یادداشت. لازم به ذکر است، برخی از ویژگی‌های اصلی دارای ویژگی فرعی نیستند یا برخی از ویژگی‌ها دارای ویژگی فرعی سطح اول، دوم یا سطح سوم سلسله مراتب هستند. ۶۰ ویژگی فرعی در سطح اول، ۸۲ ویژگی در سطح دوم و نیز ۸۲ ویژگی در سطح سوم سلسله مراتب شناسایی گردید. حال به تبیین هر کدام از ویژگی‌های اصلی و فرعی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی اشاره می‌گردد.

۱. عنوان: اهمیت ویژگی‌های عنوان در نسخه‌های بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی حتی از نویسنده هم بیشتر است، در حالی که در بافت اطلاعاتی غربی، ویژگی نویسنده از اهمیت بیشتری برخوردار است. دلایلی از قبیل تواضع علما و نویسندگان، عدم اظهار نام نویسنده به دلایل سیاسی و اجتماعی، و غرض کاتبان را نام برد. با توجه به این دلایل اهمیت محتوا و عنوان نسبت به مولف در سنت ایرانی-اسلامی بیشتر است. در سنت اسلامی برخی از نویسندگان با عناوین آثارشان شناخته می‌شوند نظیر محمدحسین نجفی که با عنوان صاحب جواهر شناخته می‌شود. در این ویژگی، تعداد ۷ ویژگی فرعی (سطح اول) شناسایی گردید. این ویژگی‌ها عبارتند از: عنوان اصلی (برای آثار ترجمه‌ای)، عنوان فرعی، عنوان قراردادی، عنوان به زبان دیگر، عنوان برابر، عنوان به نقل از کاتب، و عنوان تهیه‌شده توسط فهرست‌نویس. برخی از این ویژگی‌های فرعی در سایر منابع اطلاعاتی نظیر کتاب نیز وجود دارد. عنوان قراردادی، ویژگی‌ای برای ارتباط میان آثار وابسته به یک اثر مانند ترجمه، برگزیده، و شرح کاربرد دارد. همچنین برخی از فهرست‌نویسان به چگونگی رسیدن به عنوان تهیه‌شده توسط خودشان نظیر تجسس یا استقراء علمی، مطابقت و مشابهت متن، ماهیت نسخه، و وابستگی اشاره می‌کنند.

۲. نویسنده: در بیشتر موارد نام نویسنده در نسخه ذکر شده است، اما در برخی موارد فهرست‌نویس با استقراء، تطبیق آغاز و انجام با کتب مشابه، شناخت امضاء و جز این‌ها به نام نویسنده می‌رسد که نحوه رسیدن به نام را طی یادداشتی ذکر می‌کند. نکته مهم در این ویژگی، مستند کردن با فهرست‌های معیار نظیر بانک مستندات کتابخانه ملی ایران، برگه‌دان مستند مجازی بین‌المللی^۱ و جز اینها است که در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی کمتر به آن توجه می‌شود.

۳. نوع نسخه: نسخه‌های خطی به لحاظ محتوا به دو دسته کلی «تک‌متنی» و «مجموعه» قابل تقسیم‌بندی است. مجموعه‌ها در نسخه‌های خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارند و تعداد آن‌ها قابل توجه است. مجموعه‌ها به صورت رساله، منشآت، مرقعات، جنگ(سفینه)، و بیاض هستند که شناخت آن‌ها بسیار مشکل و گاهی ناممکن است.

۴. اصالت: اصالت و ارزش نسخه‌ها در بافت اطلاعاتی اسلامی-ایرانی با عبارتی نظیر نسخه اصل(مُسوده، مَبیضه)، نسخه فرع(رونویس) یا نسخه اساس بیان می‌شوند. نسخه اصل همان‌طور که از نامش پیداست نسخه‌ای است که به دست خود مؤلف کتابت شده(صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰) و از لحاظ اصالت و ارزش از معتبرترین نسخه‌هاست. نسخه اصل بر دو گونه مُسوده و مَبیضه است. مُسوده همان نسخه اولیه به خط مؤلف است که خط‌خوردگی و جرح و تعدیل‌ها در آن نمایان است و نسخه مَبیضه، پس از تکمیل نسخه توسط خود مؤلف یا کاتبی خوش‌نویس کتابت می‌شود. بیشتر نسخه‌های موجود در بافت اطلاعاتی اسلامی-ایرانی از نوع نسخه‌های مَبیضه است. نسخه فرع نیز نسخه‌ای است که به خط مؤلف نیست و از روی نسخه اصل کتابت شده است. همچنین نسخه اساس نسخه‌ای که از نظر ضبط منطقی کلام و چگونگی تدوین نزدیک به نسخه مؤلف است(فدایی، ۱۳۸۶).

۵. رده‌بندی: منظور شماره یا نشانگری که از طرح‌های معتبر نظیر رده‌بندی کنگره یا دیویی برای بازیابی و دسترسی به نسخه فیزیکی داده می‌شود.

۶. شناسگر: از این ویژگی برای شناسایی و بازیابی نسخه استفاده می‌گردد. به عبارت دیگر، هر چیزی که باعث دسترسی فیزیکی یا دیجیتالی به نسخه می‌گردد نظیر DOI.

۷. موجودی: شماره یا نشانه‌ای که یک سازمان یا کتابخانه، به هر نسخه اختصاص می‌دهد و نشانگر تعداد موجودی از یک نسخه است. شماره ثبت و شماره ثبت قبلی ویژگی‌های فرعی موجودی هستند. از آنجا که نسخه‌های خطی همانند کتاب‌ها شناسگر بین‌المللی(نظیر شابک) ندارند، شماره ثبت یا بازیابی که مراکز یا کتابخانه‌ها به آن‌ها می‌دهند به عنوان شناسگرهای محلی به کار می‌روند. ممکن است نسخه خطی از مکانی به مکان دیگری منتقل گردد و هر مرکز یا کتابخانه، شماره‌ای به آن اختصاص دهد که ذکر آن‌ها در توصیف نسخ خطی دارای اهمیت است.

۸. شرایط دسترسی: این ویژگی برای توصیف شرایط و محدودیت‌های دسترسی به نسخه که توسط سازمان یا کتابخانه با توجه به نفاست یا وضعیت نسخه وضع می‌گردد. دانستن این شرایط و محدودیت‌ها برای پژوهشگران و سازمان سودمند خواهد بود.

۹. حفاظت: منظور توصیف فعالیت‌هایی نظیر عکس‌برداری، انتقال، یا نمایش که برای حفاظت نسخه صورت گرفته می‌باشد.

۱۰. ساختار محتوا: ویژگی حاضر به تبیین و توصیف ویژگی‌های ناظر بر ساختار محتوای نسخه می‌پردازد که ویژگی‌های فرعی آن در دو سطح در جدول ۱ نشان داده شده است:

جدول ۱. ویژگی‌های فرعی ساختار محتوا

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	
ساختار محتوا	افتادگی		
	پیش‌آغاز		
	آغاز	افتادگی	
		شکل هندسی	
		زبان	
	انجام	افتادگی	
		شکل هندسی	
		زبان	
	پس‌انجام		
	سرفصل		
سرفصل آخر			
انجامه	افتادگی		
	شکل هندسی		
	زبان		

مطابق جدول ۱، ویژگی‌های (سطح اول) آغاز، انجام و انجامه دارای ویژگی‌های فرعی (سطح دوم) افتادگی، شکل هندسی و زبان است. حال به تبیین هر کدام از ویژگی‌های ساختار محتوا مبادرت می‌شود.

ذکر افتادگی محتوای نسخه سودمند است. به علت عدم دسترسی عموم به نسخه، ارائه بخشی از آغاز و انجام برای بررسی تفاوت و تشابه با سایر نسخ سودمند خواهد بود. در نسخه‌های خطی معمولاً دو نوع آغاز (شروع) و دو نوع انجام (پایان) وجود دارد. آغاز برای شروع مطالب نسخه، انجام برای اتمام متن اصلی یا سخنان مؤلف، و انجامه برای پایان کتابت نسخه و سخن کاتب به کار می‌رود. در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی بسیاری از این آغازها یا انجامه‌ها به اشکالی نظیر مثلث، مثلث وارونه، مربع، برگ و گل با رنگ‌های متفاوت کتابت شده است که ذکر آن‌ها از لحاظ رویکردهای زیبایی‌شناسانه مفید و سودمند است.

۱۱. استنساخ: منظور از ویژگی استنساخ، توصیف مواردی است که به امور نگارش و پیشینه نسخه اشاره دارد که در جدول ۲، ویژگی‌های فرعی استنساخ به تصویر کشیده شده است.

جدول ۲. ویژگی‌های فرعی استنساخ

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	ویژگی سوم (سطح سوم)
		کاتب	
			تاریخ شروع

تاریخ کتابت	تاریخ کتابت	کتابت	استنساخ
تاریخ پایان ماده تاریخ			
مکان کتابت	کاتب نونویس	نونویسی	
کاتب نونویس			
تاریخ شروع	تاریخ نونویسی		
تاریخ پایان ماده تاریخ			
مکان نونویسی			

با توجه به جدول ۲، ویژگی فرعی کتابت دارای ویژگی‌های فرعی (سطح دوم) کاتب، تاریخ کتابت و مکان کتابت است و ویژگی فرعی تاریخ کتابت دارای ویژگی‌های فرعی (سطح سوم) تاریخ شروع، تاریخ پایان کتابت و ماده تاریخ است.

ذکر نام کاتب از ضروریات است. گاهی نسخه‌ای چند کاتب دارد و بخش‌های مختلف، توسط کاتبان مختلف تحریر شده که با ذکر بخش به آن‌ها اشاره می‌شود. در برخی موارد کاتب موفق به اتمام تحریر نشده و نسخه را کاتب دیگر به اتمام رسانده که به آن کاتب نونویس گویند. تاریخ و مکان کتابت یا نونویسی نیز نشانگر هویت تاریخی و مکانی آن است که معمولاً در انجامه نسخه ذکر شده است. تاریخ کتابت در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی با تقویم‌های متفاوتی از جمله قمری، شمسی، میلادی، یزدگردی، جلالی، سلطانی و غیره ذکر می‌گردد که اشاره به آنها سودمند است. تاریخ کتابت ممکن است با حوادث، جنگ‌ها، تاریخ پادشاهی و فرمانروایی حاکمان و جز این‌ها بیان گردد. در برخی موارد نیز به صورت رمزگونه بیان می‌گردد که به آن ماده تاریخ گویند.

۱۲. موضوع: این ویژگی، همانند منابع دیگر نظیر کتاب برای بازیابی مهم است. فهرست‌نویسان نسخ خطی به علت ناآشنایی با سرعنوان‌های موضوعی، با توجه به شناخت خود نسبت به نسخه، موضوعی را انتخاب و تخصیص می‌دهند. حتی ممکن است که به یک موضوع واحد، اصطلاحات متفاوتی داده شود و کنترل واژگانی صورت نمی‌گیرد که یکی از اشکالات فهرست‌نویسان نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی است.

۱۳. تصحیح: ویرایش در نسخ خطی معادل عمل تصحیح است. بدخوانی یا افتادگی‌ها در استنساخ نسخ، دست‌کاری متن به دلایل سیاسی و اعتقادی توسط کاتب و انتقال به نسخه دیگر، ضرورت تصحیح نسخه را فراهم می‌کند. شیوه‌های مرسوم تصحیح در نسخ خطی مقابله، سماع، و قرائت است. ویژگی‌های فرعی تصحیح در جدول ۳ ذکر شده است.

جدول ۳. ویژگی‌های فرعی تصحیح

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)
تصحیح	مقابله	مقابله‌گر
		کاتب یادداشت مقابله
		مکان مقابله
		تاریخ مقابله
	سماع	نشانه مقابله (بلاغ)
		مُسمع
		سماعگر (سماعون)
		منقول عنه
	مکان سماع	تاریخ سماع

قاری	قرائت	
مکان قرائت		
تاریخ قرائت		

در مقابله، نسخه کتابت شده را با نسخه اصل یا نسخه معتبر دیگر مقابله، تکمیل و تصحیح می‌کنند. در سماع و قرائت نیز نسخه توسط کاتب یا شخص دیگری برای مؤلف و یا دانشمند آن علم قرائت و بدین صورت اشتباهات و اغلاط آن تصحیح می‌شده است. مقابله و سماع دلیلی بر صحت و قدمت نسخه است. ذکر مکان، زمان، و افراد دخیل در این فرایند از ضروریات نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی است.

۱۴. حقوق نسخه: منظور از این ویژگی، شخص یا سازمانی است که حقوق نسخه یا منبع را در اختیار دارد.

ویژگی‌های فرعی حقوق نسخه در جدول ۴ ذکر شده است.

جدول ۴. ویژگی‌های فرعی حقوق نسخه

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	ویژگی سوم (سطح سوم)
حقوق نسخه	مالک حقوقی		
	مالک	نسبت با مؤلف	
		موقعیت علمی مالک	
	نشانه مالکیت		
	یادداشت مالکیت		
	مهدی‌الیه		
	مهدی‌الیه کاتب		
	ارث		
	وقف	واقف	
		موقوف‌علیه یا ذینفع	
		مورد وقف یا موقوف	
		محل وقف	
		نشانه وقف	شکل نشانه
			سجع نشانه
			نام نشانه
			موقعیت نشانه
			منبع تهیه

مالک حقوقی، سازمانی است که نسخه در اختیار و بهره‌برداری اوست و با ویژگی مالک نسخه که در زمان‌های قبل می‌زیسته‌اند، متفاوت است. ممکن است کسی هم مالک نسخه و هم مالک حقوقی آن باشد. یکی از ویژگی‌های مهم در توصیف نسخ خطی این بافت، مالکیت نسخه است. یک نسخه ممکن است در طی سالیان دراز مالکان مختلفی داشته و این امر می‌تواند باعث اعتبار و اصالت بیشتر نسخه گردد. برخی مالکان، تاریخ، شرایط و چگونگی تملک را طی یادداشتی در نسخه ثبت می‌کردند. در سنت ایرانی-اسلامی، نسخه به سفارش یا حمایت شخصی نوشته شده و کاتب آن را در یادداشتی ذکر می‌کرده است. به شخصی که نسخه به سفارش یا حمایت وی نوشته شده، مهدی‌الیه گویند. یکی از سنت‌های اصیل اسلامی، سنت وقف است که در نقل و انتقال و تملک و استفاده از نسخ کاربرد فراوانی دارد. وقف‌نامه‌ها متنی مختصر و گاهی مفصل هستند و معمولاً همراه با مهر وقف ذکر می‌شوند. این موارد طی یادداشتی ذکر می‌شود. ویژگی‌هایی همچون واقف، مورد وقف، موقوف‌علیه، محل و نشانه وقف، و منبع تهیه نیز از ویژگی‌های فرعی وقف است که مدنظر می‌باشد.

۱۵. زبان: این ویژگی در توصیف بیشتر منابع اطلاعاتی به کار می‌رود. ویژگی‌های فرعی زبان عبارتند از: زبان اصلی، زبان میانجی، زبان حاشیه، زبان یادداشت و زبان ترجمه.

۱۶. اشیای مرتبط: این ویژگی یکی از ویژگی‌های ارتباط‌دهنده است و بیشتر متناسب با بافت اطلاعاتی جدید است که دارای دو ویژگی فرعی (سطح اول)، قالب‌های مرتبط و نسخه‌های مرتبط است. در جدول ۵ ویژگی‌های فرعی اشیای مرتبط ذکر شده است.

جدول ۵. ویژگی‌های فرعی اشیای مرتبط

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	ویژگی سوم (سطح سوم)	
اشیای مرتبط	قالب‌های مرتبط	میکروفیش	تهیه‌کننده	
			شماره ثبت	
			تاریخ تهیه	
			مکان تهیه	
			محل نگهداری	
			ویژگی‌های فنی	
	میکروفرم	میکروفیش	تهیه‌کننده	
			شماره ثبت	
			تاریخ تهیه	
			مکان تهیه	
			محل نگهداری	
			ویژگی‌های فنی	
	نسخه عکسی	میکروفیش	تهیه‌کننده	
			شماره ثبت	
			تاریخ تهیه	
			مکان تهیه	
			محل نگهداری	
			ویژگی‌های فنی	
	نسخه الکترونیکی	میکروفیش	تهیه‌کننده	
			شماره ثبت	
			تاریخ تهیه	
مکان تهیه				
محل نگهداری				
ویژگی‌های فنی				
نسخه‌های مرتبط	حاشیه	حاشیه	محشی	
			مقدار حاشیه	
			مکان تحریر حاشیه	
	ترجمه	ترجمه	ترجمه	تاریخ حاشیه‌نویسی
				مترجم
				تاریخ ترجمه
سبک ترجمه				

این ویژگی به عنوان ابزارهای پیونددهی میان موجودیت‌هایی از نوع نسخه خطی پرداخته است که از دیدگاه سازماندهی دانش، ویژگی‌ای حائز اهمیت است. به علت شرایط خاص نسخ خطی، تهیه نسخه‌های پشتیبان و ذخیره‌سازی در سایر قالب‌ها نظیر میکروفیلم، میکروفیش، نسخه عکسی، و نسخه دیجیتال مورد نظر است. برای توصیف هر کدام از این قالب‌ها، ویژگی‌های اینظیر تهیه‌کننده، شماره ثبت، تاریخ و مکان تهیه، محل نگهداری و مشخصات فنی در نظر گرفته می‌شود. همچنین در برخی از نسخ خطی این بافتبه نسخ مرتبط اشاره می‌شود که

ممکن است دارای رابطه وابستگی یا جزء و کل با نسخه باشد. در سنت فهرست‌نگاری ایرانی به شرح، حاشیه، ترجمه و موارد دیگر در قالب یادداشتی اشاره می‌شود. در این بافت اطلاعاتی، نسخه‌های خطی زیادی در ارتباط با کتاب مقدس قرآن و ترجمه‌های آن وجود دارد. از این رو، ویژگی‌هایی نظیر مترجم، تاریخ و مکان ترجمه، سبک ترجمه، محشی، مقدار حاشیه، زمان و مکان حاشیه مهم تلقی می‌گردد.

۱۷. **گواهی نقل (اجازه):** اجازه در این بافت، یادداشتی است که پس از پایان سماع یا قرائت متن از سوی مؤلف یا استاد برای شاگرد نوشته می‌شود و گواهی توانایی نقل قول و تعلیم آن نسخه را می‌دهد. مُجیز، مُجاز و تاریخ اجازه از ویژگی‌های فرعی اجازه است. به شخص اجازه دهنده، «مُجیز» و به شخصی که اجازه برای او صادر شده، «مُجاز» گویند.

۱۸. **مشخصات ظاهری:** یکی از ویژگی‌های مهم در بخش نسخه‌شناختی، توصیف دقیق مشخصات ظاهری است؛ زیرا هر نسخه دارای ویژگی‌های منحصر به فرد خود است که در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶. ویژگی‌های فرعی مشخصات ظاهری

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	ویژگی سوم (سطح سوم)	
مشخصات ظاهری	قطع	کاغذ		
		متن		
		جلد		
		کاغذ		
	رنگ	جلد	درون جلد (اندرون)	
			آستیدرفه	
			روکش	
			عطف	
		مرکب	متن	
			حاشیه	
			آغاز	
			انجامه	
			اجازه	
			وقف نامه	
	تعداد صفحات			
	رکابه	موقعیت		
	خط	نوع خط		
اندازه خط				
کیفیت خط				
مواد همراه				

این ویژگی دارای ۶ ویژگی فرعی (سطح اول) است که به هر یک از آنها اشاره می‌گردد.

قطع نسخه به اندازه و ابعاد فیزیکی آن اشاره دارد. توصیف قطع و اندازه نسخه به جهات توصیفی، اموالی و غیره از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. رنگ به کار رفته در متن، کاغذ و جلد نیز به جهت نشان‌دادن کارهای هنری و تزئینات و برجسته‌کردن برخی محتویات اشاره دارد.

در نسخ خطی صفحه‌شماری برگ‌ها مرسوم نبوده و به منظور حفظ ترتیب برگ‌ها، کلمه اول برگ بعدی را در آخرین سطر برگ قبلی می‌نوشتند. به این کار در اصطلاح، رکابه گویند. رکابه‌ها برای کنترل ترتیب برگ‌ها در نسخه‌ها از ضروریات به حساب می‌آیند. به دلیل اهمیت نوع خط، فهرست‌نگاران نسخ خطی آن را مورد بررسی

قرار دادند. در برخی موارد از نوع خط، تاریخ تقریبی کتابت یا دوره حیات کاتب یا نویسنده به دست می‌آید. از این رو، شناسایی انواع خطوط نسخه‌نویسی اسلامی که به اقلام سته معروف هستند، مهم خواهد بود. از ویژگی‌های خط نیز می‌توان درجه و اندازه خط را نام برد.

۱۹. **یادداشت:** معمولاً در نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی علاوه بر متن اصلی، نوشته‌هایی در حواشی، ابتدا، انتها یا صفحات میانی نسخه وجود دارد. این ویژگی برای ذکر هر مطلبی که در بخش‌های قبلی ذکر نشده، ایجاد شده است. برخی از این یادداشت‌ها، نشانگر جزئیات تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی روزگار مؤلف، کاتب، مالک یا واقف نسخه خطی است. این یادداشت‌ها که جدای از متن نسخه دارای اهمیت بسیاری هستند، گنجینه اطلاعاتی بسیار مفیدی قلمداد می‌شوند. ویژگی‌های فرعی یادداشت در جدول ۷ ذکر شده است.

جدول ۷. ویژگی‌های فرعی یادداشت

ویژگی اصلی	ویژگی فرعی (سطح اول)	ویژگی فرعی (سطح دوم)	ویژگی سوم (سطح سوم)	
یادداشت	شکل			
	محل درج عنوان			
	مندرجات			
	خلاصه			
	عرض دید			
	شیوه تهیه	خرید	خریدار	
			فروشنده	
			قیمت (بها)	
			تاریخ خرید	
			نشانه خرید	
		هدا	اهداگر	
			تاریخ اهدا	
			نشانه اهدا	
			مکان اولیه	انتقال
			مکان انتقال داده شد	
سفر	سفارش			
	مکان سفارش			
	امانت			
جنس (ماده)	کاغذ	کاغذساز		
		مکان تهیه		
	جلد	درون جلد (اندرون)		
		آستریدرقه		
		روکش		
		عطف		
جلدساز				
روش شماره‌گذاری	محل درج نسخه			
صفحه‌بندی	ستون			
	تعداد سطور			
	جدول‌ها			
تزیینات	نگارگری	کلیت		
		زمینه		
		سیک		
		نکارگر		
	کاغذ			
	درون جلد (اندرون)			

روکش جلد	جلد		
آستیدقه			
عطف جلد			
تذهیب‌کار	صحافی		
نوع			
مکان صحافی			
زمان صحافی			
صحاف	مرمت		
مکان مرمت			
زمان مرمت			
مرمت کار	آسیب‌دیدگی و آفات		
جلد			
کاغذ			
صحافی	نشانه		
یادداشت نشانه			
امضاء			
نشانه موسیقی			
برفراز			
سجح مهر		مهر	
شکل مهر			
شرح مهر			

ویژگی یادداشت در بین تمام ویژگی‌های نسخ خطی این بافت دارای بیشترین میزان ویژگی فرعی (۷۴ مورد) است که به آنها اشاره می‌گردد.

منظور از شکل، متن، تمام تصویر، و تمام جدول بودن نسخه است. در بیشتر مواقع محتوای نسخه به شکل متن است، اما برخی نسخ خطی در زمینه علوم غریبه یا جغرافیایی مشاهده شده که محتوا به صورت جدول ذکر شده است. این ویژگی از ویژگی‌هایی است که در بافت اطلاعاتی جدید یا فراداده‌ای به آن توجه می‌گردد. ویژگی فرعی مندرجات به معنای توصیف فصولو بخش‌های مختلف و ویژگی فرعی خلاصه به معنای خلاصه‌ای از محتوای فکری نسخه است. همچنین ذکر محل درج عنوان در نسخه مورد نظر فهرست‌نویسان قرار دارد.

اصطلاح «عرض دید» به معنای ملاحظه یا بازدید توسط تحویل‌دار، خزانه‌دار یا کتابدار است که در کتابخانه پادشاهان، امرا، یا مساجد مشغول هستند. آن‌ها این نسخه‌ها را ملاحظه و مهر می‌زدند. بنابراین ملاحظه توسط افراد مشهور یا تعداد زیاد، باعث ارزش نسخه می‌گردد.

در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی شیوه تهیه نسخ معمولاً در صفحات ابتدایی ذکر شده است. از طریق این نوع یادداشت‌ها می‌توان پی برد، نسخه در چه مکان‌هایی بوده و به نوعی سیر تاریخی آن مشخص می‌گردد. شیوه‌های تهیه نسخ خطی شامل خرید، اهدا، انتقال، سفارش، و امانت است. همچنین برای هر کدام از این ویژگی‌ها، ویژگی‌های فرعی تر در نظر گرفته شده است. به عنوان نمونه ویژگی‌های خریدار، فروشنده، قیمت، تاریخ و نشانه خرید برای ویژگی خرید در نظر گرفته شده است.

مشکل‌ترین بخش نسخه‌شناختی، تحلیل ویژگی‌های کاغذ است و فهرست‌نویسان ایرانی حتی با حدس و گمان کوشیده‌اند آن را ذکر کنند. تعیین ورق و نوع کاغذ در نسخ خطی، به منزله تعیین منشاء جغرافیایی،

نگرش کاتب، میزان اهمیت موضوع و عنوان کتاب، میزان تناسب کیفیت کاغذ با محتوای کتاب و حتی نوع مرکب است (عظیمی، ۱۳۹۰). گاهی کاغذ حواشی نسخه‌های خطی به مرور زمان فرسوده و صحاف مجبور می‌شود کاغذ جدیدی به نسخه اضافه کند که با کاغذ خود نسخه متفاوت است و باید به این امر نیز اشاره کرد. چنانچه نسخه خطی فاقد تاریخ کتابت باشد، می‌توان از روی نوع کاغذ و قرائن دیگر به زمان کتابت و مجهولات دیگر نسخه پی برد. از این رو، کاغذ در نسخه خطی صرفاً یک ماده فیزیکی نوشتاری نیست، بلکه می‌تواند یک موضوع محتوایی و پژوهشی باشد (تیمورخانی، اکبری داریان، و کشاورز، ۱۳۹۰).

چیدمان عناصر مختلف (شامل عناصر تزئینی) در نسخه را صفحه‌آرایی گویند. این چیدمان شامل شمارش تعداد سطر و ستون متن، حاشیه‌ها، و جداول است. نسخ خطی و هنر نگارگری ایرانی همواره زبان گویای فرهنگ و تمدن بزرگ ایرانی بوده است. از این رو، تزئینات در نسخه‌های خطی ایرانی جایگاه ویژه‌ای دارد. به زعم اکیموشکین کتابشناس روس «بسیاری از نسخ خطی فارسی، در عین حال اثری هنری و نقاشی به شمار می‌رود» (به نقل از پیش‌نماز زاده، ۱۳۹۱). بی‌شک پیشرفت جلدسازی همچون خط، از تجلید قرآن و کتاب‌های مذهبی و امدار است. جلد یک نسخه از سه جزء جلد، روکش یا رویه جلد و آستربردقه تشکیل شده است که به آن‌ها و تزئینات به‌کار رفته در آن‌ها اشاره می‌گردد.

ویژگی نشانه مربوط به هر گونه نشانه‌ای ایست که در نسخه ارزش توصیف دارد. این نشانه‌ها شامل امضاء، مهر، نشانه موسیقی و بر فراز است. مهرها یکی از عناصر مهم نسخه‌شناختی هستند. مهرها گاهی به جای نام اشخاص و امضاء بر نسخه‌ها اضافه می‌شوند. گاهی نام مؤلف، کاتب، مالک یا واقف تنها از طریق شکل و سجع مهر قابل شناسایی است. مهرها از منظر ظاهری، عبارت مهر، نام‌شناسی و جز این‌ها بررسی می‌شوند. از آنجاکه جلد‌های بسیاری از نسخ در معرض فرسودگی و آسیب‌دیدگی است اشاره به نوع آسیب‌دیدگی و آفات و همچنین صحافی و مرمت و نوع آن حائز اهمیت است. در مواقعی همراه نسخه خطی، نامه، یادداشت یا پاستا مشاهده شده که باید به طور کامل و با جزئیات توصیف شود. بیشتر این مواد، هیچ‌گونه ارتباطی با محتوا و موضوع نسخه ندارند؛ از این رو توصیف آن‌ها در ویژگی یادداشت سودمند خواهد بود.

نتیجه‌گیری

یافته‌های حاصل از پژوهش نشان داد که به منظور توصیف و سازماندهی نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش (توصیف و بازنمایی نسخ خطی با هدف شناسایی و تسهیل و تسریع دسترسی به آنها) با توجه به استانداردهای جدید سازماندهی دانش، به ۱۹ ویژگی اصلی و ۲۲۴ ویژگی فرعی نیاز است. همچنین علت اهمیت این ویژگی‌ها در بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی، تبیین گردید. در هنگام طراحی اولیه ویژگی‌ها به جهت هماهنگی با استانداردها و قواعد حوزه سازماندهی اطلاعات و دانش موجود نظیر طرح رمزگذاری متن استفاده شد. همچنین به برخی از ویژگی‌ها نظیر عنوان «قراردادی» و

«اشیای مرتبط» که زمینه ایجاد ارتباط با سایر منابع و نسخ را فراهم می‌کند، توجه گردید. این ویژگی‌ها به عنوان ابزارهای پیونددهی در بافت سازماندهی دانش مورد توجه است؛ زیرا موجب ارتباط و پیوند میان موجودیت‌ها از نوع نسخه خطی خواهد شد. دو ویژگی اصلی «یادداشت» و «اشیای مرتبط» دارای بیشترین تعداد ویژگی فرعی به ترتیب ۷۲ و ۴۰ مورد بودند.

تحلیل ویژگی‌های نسخ خطی این بافت نشان داد که بیشترین تمرکز بر توصیف ویژگی‌های نسخه‌شناختی و زیبایی‌شناختی است. بنابراین چنین نسخ منحصر به فردی نیازمند توجه بیشتر به ویژگی‌های نسخه‌شناختی در جهت توصیف بهتر خواهد بود. ویژگی‌هایی نظیر نوع نسخه، تصحیح، استنساخ، اجازه و انحاء، وقف، مشخصات ظاهری، و یادداشت‌ها به ویژه تزئینات و نگارگری‌شان از اهمیت آن‌ها در این بافت دارد و توصیف آن‌ها موجب تمایز نسخه در دست توصیف با سایر نسخ خطی می‌شود.

در ارتباط با پژوهش‌های پیشین، تا کنون پژوهشی درباره شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت ایرانی-اسلامی صورت نگرفته است؛ از این رو، پژوهش حاضر بداعت خاص خود را دارد. پژوهش‌های عمرانی (۱۳۸۵)، عظیمی و نازی (۱۳۹۰)، و عربگری (۱۳۹۶) تا حدودی با پژوهش حاضر ارتباط دارند. هدف اصلی پژوهش‌های فوق تعیین عناصری برای توصیف نسخ خطی جهت درج در پیشینه‌های نسخ خطی و در نهایت پیشنهاد کاربرگ استاندارد بود؛ در حالی که پژوهش حاضر چنین رویکردی را دنبال نمی‌کرد. به طور مثال برای توصیف و سازماندهی نسخ خطی، عمرانی (۱۳۸۵) ۷۶ عنصر، عظیمی و نازی (۱۳۹۰) ۱۱۰ عنصر، و عربگری (۱۳۹۶) نیز ۱۱۸ عنصر را پیشنهاد کردند. در حالی که در پژوهش حاضر، ۱۹ ویژگی اصلی و ۲۲۴ ویژگی فرعی ویژه نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی ارائه شده که از لحاظ تعداد و بافت اطلاعاتی متمایز بوده است.

ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی شناسایی شده در پژوهش حاضر می‌تواند در جهت ایجاد پروفایل کاربردی فراداده‌ای جهت توصیف و سازماندهی نسخ خطی به ویژه در محیط الکترونیکی استفاده گردد. این ویژگی‌ها می‌تواند موجبات افزایش نقاط دسترسی و بهبود دسترس پذیری به نسخه‌های خطی و به تبع آن افزایش مطالعات نسخه‌پژوهی گردد. همچنین ویژگی‌های نسخ خطی این بافت می‌تواند کاربردهای متفاوتی داشته باشند، نظیر تقویت یا تکمیل طرح رمزگذاری متن، لحاظ شدن در سایر استانداردهای محتوایی، و پیاده‌سازی در نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای یا مدیریت محتوا که باعث تکمیل کاربرگ استاندارد فهرست‌نویسی نسخ خطی نیز خواهد شد.

منابع

افضلی، مهدی (۱۳۸۷). «تحلیلی بر آمار نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه». *آینه میراث*، ۴۲، ۷۴-۹۹.

انوار، سیدعبدالله (۱۳۸۹). «کاربرگ نسخه‌های خطی». *کتاب ماه کلیات*، ۱۵۵، ۱۴-۱۹.

انوار، سیدعبدالله (۱۳۸۵). «اصول و روش فهرست‌نویسی نسخ خطی». *پیام بهارستان*، ۶۵، ۳۲-۳۸.

انوار، سیدعبدالله (۱۳۸۱). «فهرست‌نگاری: چگونگی نسخه‌های خطی را باید فهرست کرد؟». پیام بهارستان، ۱۷، ۲۹-۴۱.
بنی‌اقبال، ناهید؛ وزیرپورکشمیری، مهردادخت؛ و علیزاده‌فر، ناهید (۱۳۹۳). «تحلیل کتاب‌شناختی نسخه‌های خطی فارسی دوره صفویه با تأکید بر ویژگی‌های کتابتی و نوع خط». فصلنامه دانش‌شناسی، ۷(۲۷)، ۱۷-۳۰.

پیش‌نماز زاده، قدرت‌الله (۱۳۹۱). «آموزش نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی». پیام بهارستان، ۱۷، ۴۲-۵۵.
تیمورخانی، افسانه؛ اکبری داریان، سعیده؛ و کشاورز، فتح‌الله (۱۳۹۰). «تحلیل اطلاعات نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه دیجیتال سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران». مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۲(۳)، ۴۷-۵۵.

خانی‌پور، رضا (۱۳۷۸). «درآمدی بر فهرست‌نویسی کتاب‌های خطی». فصلنامه کتاب، ۱۰(۴)، ۳۷-۴۸.
خوشبخت، ملیکا؛ خسروی، فریبرز (۱۳۸۸). «بررسی میزان انطباق پیشینه‌های کتابشناختی موجود در پایگاه نسخ خطی خانه کتاب با استانداردهای فهرست‌نویسی». فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۰(۳)، ۱۱۵-۱۲۲.
صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰). نسخه‌شناخت (پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی). تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
عربگری، لیلیا (۱۳۹۶). «مقایسه مدخل‌های استانداردهای فراداده‌ای در پایگاه‌های نسخه‌های خطی فارسی با مدخل‌های استانداردهای فراداده‌ای در پایگاه‌های خارج از ایران در پوشش مدخل‌های نسخه‌های خطی». تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی، ۲۳(۴)، ۴۶۷-۴۸۶.

عربگری، لیلیا؛ کربلاآقایی کامران، معصومه؛ و رضایی شریف‌آبادی، سعید (۱۳۹۲). «میزان بهره‌گیری از استانداردهای ابرداده‌ای در ذخیره‌سازی نسخه‌های خطی موجود در پایگاه‌های نسخه‌های خطی فارسی». فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۴(۳)، ۱۳۲-۱۴۸.

عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۹۰). «بررسی تحلیلی عنصر کاغذ در نسخه‌های خطی ایرانی-اسلامی». فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۲(۴)، ۳۹-۵۴.

عظیمی، حبیب‌الله؛ نازی، ایوب (۱۳۹۰). «تحلیل فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی در ایران از جنبه وجود یا نبود الگو در آن و ارائه راهکارهای بهبودی در جهت ایجاد قالب استاندارد ملی». کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۴(۲)، ۲۶۳-۲۸۲.
عمرانی، سیدابراهیم (۱۳۸۵). «عناصر کتابشناختی پیشنهادی برای کاربرد ملی فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی». کتاب ماه کلیات، ۱۰۹-۱۱۱، ۹-۱۸.

غلامحسین‌زاده، زهره (۱۳۹۰). «استفاده از الگوی مفهومی ملزومات کارکردی پیشینه‌های کتابشناختی در فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی دیجیتال شده». کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۴(۲)، ۱۷۱-۱۹۲.
فخری سعادت، عادل (۱۳۹۳). بررسی میزان انطباق پیشینه‌های کتابشناختی پایگاه نسخ خطی آستان قدس رضوی با استاندارد توصیف و دسترسی به منبع. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا(ع)، مشهد.

فدایی عراقی، غلامرضا (۱۳۸۶). آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی). تهران: سمت.
فریدونی، حسنعلی؛ عمادی، مرجان (۱۳۹۰). «بررسی عناصر فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و تعاریف آن‌ها». شمس، ۳(۱۲)-۳.

کسائی، سیدعلی (۱۳۸۳). «نسخه‌های خطی اسلامی در جهان». فصلنامه کتاب، ۵۷، ۱۳۶-۱۴۴.
متقی، حسین (۱۳۹۵). نسخه‌های خطی اسلامی در روسیه. با مقدمه ابوذر ابراهیمی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران؛ سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی.

- مطلبی، داریوش (۱۳۹۲). «فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی». کتاب ماه کلیات، ۱۶(۶)، ۲-۳.
- نازی، ایوب؛ قاسم‌پور، سکینه (۱۳۹۰). «فهرست‌نویسی نسخ خطی در کتابخانه ملی ایران: روندها و رویه‌ها». *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۲(۳)، ۱۰۵-۱۱۴.
- نبوی، مجید؛ فدایی، غلامرضا؛ و نقشینه، نادر (۱۳۹۳). «بررسی استانداردهای به‌کاررفته در توصیف نسخ خطی در پایگاه‌های اطلاعاتی پیوسته نسخ خطی اسلامی». *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ۲۵(۲)، ۲۲-۳۳.
- Ammen, K. & Shafique, F. (2009). Oriental collection in the Panjub university library: A case study, *Trends in Informtion Management*, 5(1), 16-33.
- Day, M. (2010). *IMPACT Best Practice Guide: Metadata for Text Digitization & OCR*. Retrieved October 18, 2018, from <https://purehost.bath.ac.uk/ws/portalfiles/portal/276937/IMPACT-metadata-bpg-pilot-1.pdf>.
- El Bannay, O., BenSlimane, R., Rais, N., El Makhfi, N. (2009). *Application for visualization of Arab manuscripts*. IEEE.
- Gacek, A. (2004). Persian manuscripts in McGill University libraries, *MELA Notes*, 77, 1-9.
- Ghali Nasr, W. (2009). Different practices in manuscript cataloging in Egypt: How could they be reconciled?. *Cybrarians Journal*, 20. Retrieved October 21, 2018, from <https://ecommons.aku.edu/libraries/6>.
- Hassanzadeh Niri, M.H. (2017), Catalogues of Persian manuscripts in Turkey. In: *Persian manuscripts in Balkan and cetral europe*, 23-24 Feb. 2017, Sofia, Bulgaria.
- Ide, N.M., & Sperberg Mc-Queen, C.M. (1995). The TEI: History, goals and future, *Computers and the Humanities*, 29(1), 5-15.
- Jordanous, A., Lawrence, K.F., Hedges, Mark, Tupman, C. (2012). *Exploring manuscripts: Sharing ancient wisdoms across the semantic web*. In: International Conference on Web Intelligence, Mining and Semantics, 2012, 13-15 Jun, Craiova, Romania. DOI:10.1145/2254129.2254184.
- Karahalilovic, N. (2017). An overview of the persian manuscript collection in Bosnia-Herzegovina. In: *Persian manuscripts in Balkan and central europe*, 23-24 Feb. 2017, Sofia, Bulgaria.
- Khalidi, O. (2003). A Guide to Arabic, Persian, Turkish and Urdu Manuscript Libraries in India, *MELA Note*, 75-76, 1-59.
- Sanderson, R., Albritton, B., Schwemmer, Van de Sompel, R., H. (2011). *Shared Canvas: A collaborative model for medieval manuscript layout dissemination*. In: Proceedings of the 11th Annual International ACM/IEEE Joint Conference on Digital Libraries (JCDL). pp. 175-184. ACM.
- Uhlir, Z. (2008). Digitalization is not only making images: Manuscript studies and digital processing of manuscripts. *Knygotyra*, 51, 148-162.

استناد به این مقاله:

محمدی استانی، مرتضی؛ چشمه سهرابی، مظفر؛ شعبانی، احمد؛ عاصمی، عاصفه؛ طاهری، سیدمهدی (زودآیند). شناسایی و تعیین ویژگی‌های نسخ خطی بافت اطلاعاتی ایرانی-اسلامی از دیدگاه سازماندهی اطلاعات و دانش. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*،